

Павло Васильович ОБЛАП

Аспірант кафедри філософії,
соціології та політології,
Київський державний торговельно-економічний
університет,
вул. Кіото, 19, Київ, 02156, Україна

Pavlo OBLAP

PhD student of the Department of Philosophy,
Sociology and Political Science,
State University of Trade and Economics,
Kyoto str., 19, Kyiv,
02156, Ukraine

E-mail: P.Oblap@knute.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1346-0139>

УДК 130.1.3

ПИТАННЯ ЦІННОСТЕЙ В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Received 30 October 2024; revised 26 November 2024; accepted 29 November 2024

DOI: 10.15421/342444

Анотація

Розглядаються проблеми цінностей в античній філософії. Метою дослідження є аналіз та осмислення поглядів античних філософів на цінності та дослідження їхнього впливу на формування філософії моралі. Використано такі підходи і методи дослідження: історико-філософський – для вивчення поглядів античних філософів на цінності у контексті їхнього часу; компаративний – для порівняння поглядів різних філософів на цінності; аналітичний – для логічного розбору ключових понять, таких як благо, доброчесність, щастя, справедливість тощо. Встановлено, що в історії європейської філософії поняття «цінності» як уособлення терміну «благо» (те, що приносить користь), бере свій початок в античній філософії. Охарактеризовано різні підходи до розуміння цінностей, які існували в античній філософії. Зазначено, що погляди Сенеки на цінності об'єднували ключові стоїчні принципи, такі як доброчесність, самоконтроль; Платон розглядав благо як найвищу цінність і мету людського життя, пов'язуючи його зі справедливістю як на індивідуальному, так і на суспільному рівні; для Арістотеля найвищою цінністю і метою людського життя було щастя, до якого прагне людина через свої дії та моральні вчинки. Наголошено, що на відміну від досократиків, які фокусуються на вивченні природного світу та на космологічних питаннях, філософи епохи класичної Греції звертають увагу на суспільство та державу, вважаючи, що розумна (справедлива, ідеальна) держава є запорукою особистого добробуту людини. Доведено, що питання про місце людини у світі, її шлях, сутність добра і зла, моральні орієнтири об'єднують грецьких і римських стоїків з філософами екзистенціалізму ХХ століття. Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що дозволяє проаналізувати витоки основних філософських категорій – благо, доброчесність, справедливість, щастя – і відстежити їхній вплив на подальший розвиток філософії. Практичне значення полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути включені до лекційних курсів, що дозволить студентам краще зрозуміти витоки сучасних етичних і моральних принципів. Перспективним напрямом для подальших досліджень вважаємо порівняння античних і сучасних концепцій цінностей. Стаття належить до теоретичного типу.

Ключові слова: благо, доброчесність, щастя, мораль, держава.

ISSUES OF VALUES IN ANCIENT PHILOSOPHY

Abstract

The article addresses the issues of values in ancient philosophy. The aim of the study is to analyze and reflect on the views of ancient philosophers on values and to examine their influence on the development of moral philosophy. The following approaches and research methods were used: the historical-philosophical approach – to study the views of ancient philosophers on values in the context of their time; the comparative approach – to compare the views of different philosophers on values; and the analytical approach – to logically analyze key concepts such as the Good, virtue, happiness, justice, etc. It has been established that in the history of European philosophy, the concept of “values,” as an embodiment of the term “the Good” (that which brings benefit), originates in ancient philosophy. Various approaches to understanding values that existed in ancient philosophy are characterized. It is noted that Seneca's views on values combined key Stoic principles such as

virtue and self-control; Plato regarded the Good as the highest value and the goal of human life, linking it to justice both at the individual and societal levels; for Aristotle, the highest value and the goal of human life was happiness, which a person strives for through their actions and moral deeds. It is emphasized that, unlike the Pre-Socratics, who focused on studying the natural world and cosmological questions, the philosophers of classical Greece turned their attention to society and the state, considering that a rational (just, ideal) state is the key to personal well-being. It is demonstrated that questions about the place of a person in the world, their path, the essence of good and evil, and moral guidelines unite Greek and Roman Stoics with the existentialist philosophers of the 20th century. The theoretical significance of the study lies in its ability to analyze the origins of fundamental philosophical categories – Good, virtue, justice, and happiness – and trace their influence on the further development of philosophy. The practical significance lies in the fact that the research materials can be included in lecture courses, allowing students to better understand the origins of modern ethical and moral principles. A promising direction for further research is considered to be the comparison of ancient and modern concepts of values. The article belongs to the theoretical type.

Keywords: good, virtue, happiness, morality, state.

Постановка проблеми.

Виникнення і конструювання системи цінностей є ключовою проблемою принаймні двох останніх поколінь українців. Якщо в кінці 80-х чи на початку 90-х років ця проблема здебільшого поширювалась на університетські кафедри чи спеціалізовану літературу, то з 2014 року дискусія навколо цінностей через шпальти газет, телевізійні програми, радіоєфіри та соціальні мережі виплеснулася у суспільство.

Цінності є своєрідним культурним «кодом», специфіка якого зумовлена тим, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. «Код» забезпечує культурну ідентифікацію особистості, народу, нації, розвиток національної свідомості. Система цінностей нерозривно пов'язана з процесом державотворення, а в більш широкому сенсі – з цивілізаційним вибором певного суспільства [Шайгородський 2012].

Вона притаманна будь-якій сфері суспільного життя. Зокрема цінності є об'єктом міждисциплінарного вивчення, широко досліджуваним в українській науці. Система цінностей є невід'ємною складовою побудови ефективної і високоякісної сучасної вищої освіти [Хоружий 2012]. Її покладено в основу професійної етики юридичної деонтології, медичної етики, етики державного службовця тощо.

Культурні цінності є одним з основних інструментів гібридних загроз. Згідно з концептуальною моделлю гібридних загроз, доменів атак належить культура, що уособлює

два виміри – теоретичні знання та практичне їх втілення. Теоретичні знання стосуються аксіологічних принципів (аксіологія – наука про цінності) та культурних нарративів, які впливають на формування національної ідентичності, практичне втілення знань розкривається в культурних практиках та мистецькій діяльності [Рева 2023]. Концептуальна модель, про яку йдеться вище, розроблена у 2020 році Об'єднаним дослідницьким центром (JRC) служби науки та знань Європейської комісії [Giannopoulos et al (ed.) 2021].

Аксіологічне поле, розглядається як поле битви між різними спільнотами, суспільствами та надсуспільними утвореннями. Система цінностей може бути як зброєю нападу на чужу ідентичність, так і зброєю захисту власної ідентичності. Вищесказане підтверджує актуальність досліджуваної тематики.

Аналіз літератури.

Вивчення проблеми цінностей в античній філософії ґрунтується на широкому колі джерел, які охоплюють як класичні праці античних філософів, так і сучасні дослідження, що торкаються етичних та культурних аспектів.

Однією з центральних є праця Арістотеля «Нікомахова етика», в якій висвітлюється етичне вчення, що базується на ідеях чеснот та моральних якостей людини [Арістотель 2002]. Це класичне джерело є основою для розуміння античної філософської думки про цінності. Твір Платона «Держава» розкриває питання справедливості та моральних чеснот, підкреслюючи важливість освіти і виховання

як інструментів для досягнення ідеального суспільства [Платон 2000].

Сенека у і «Моральних листах до Луцілія» акцентує увагу на самодисципліні та моральній досконалості [Сенека 2017]. М. В. Дяченко в «Етичній парадигмі давньоримських стоїків» [Дяченко 2016] розкриває основні постулати стоїцизму щодо особистої відповідальності та моральної стійкості.

Z. Bauman аналізує питання ідентичності та культурних цінностей. У своїй праці «Від пілігрима до туриста – або коротка історія ідентичності» автор розглядає еволюцію особистісної ідентичності в умовах культурних змін, порівнює античні підходи до ідентичності з сучасними поглядами, надаючи контекст для порівняння минулого і сучасності [Bauman 2000].

Т.С.Рева, досліджує культурні цінності (cultural property) як один з основних інструментів гібридних загроз, обґрунтовуючи особливу актуальність, якої набуває дана проблематика у сьогоdnішніх умовах війни росії проти нашої країни [Рева 2023].

В.Франкл у праці «Людина в пошуках справжнього сенсу» розмірковує про роль цінностей у пошуку сенсу життя. Його погляди перегукуються з античними уявленнями про сенс існування [Франкл 2020]. Ю.Е.Щербакова проводить комплексний аналіз цінностей українського суспільства та їх приналежності до спільних європейських цінностей [Щербакова 2013].

Таким чином, вивчення проблематики цінностей в античній філософії базується на фундаментальних творах античних мислителів, таких як Арістотель, Платон, Сенека, а також на сучасних дослідженнях ідентичності та культури, що дозволяє глибше зрозуміти еволюцію моральних і культурних цінностей від античності до сьогоdnення. Незважаючи на значну кількість публікацій, дана тема залишається актуальною і потребує подальшого вивчення.

Метою дослідження є аналіз та осмислення поглядів на цінності античних філософів та дослідження їхнього впливу на формування філософії моралі.

Виклад основного матеріалу.

В історії європейської філософії поняття «цінності» як уособлення терміну «благо», бере свій початок в античній філософії, починаючи із антропологічного повороту в філософії Сократа, роздумів на тему, що є «прекрасним», «благим», «мужнім», «розсудливим» тощо. Хоча, виходячи із змісту діалогів, Сократ та його співрозмовники оперують вже майже сформованою системою цінностей (можливо, ще не осмисленою та не описаною), яка базується на творах Гомера, Гесіода, ахейському міфологічному епосі.

Платон у своїй праці «Держава» робить першу спробу систематизації, фільтрації та навіть конструювання цінностей шляхом цензурування окремих міфів та епосів поетів. Низка цінностей, можливо ще не вибудована в певну цілісну систему, вочевидь притаманна і суспільствам міфологічного світогляду. Саме Платон, систематизувавши, об'єднавши та дещо цензурувавши наявні у тогочасних міфах та епосах цінності, запропонував комплексну систему цінностей як моральну основу існування суспільства. Побудова утопічної «ідеальної» держави Платона починається із роздумів про природу «блага» і «справедливості». Ще до початку політичного моделювання держави розглядається система цінностей суспільства, яке утворюватиме державу. Весь перший том «Держави» Платона присвячений розгляду поняття «справедливість», а на початку другого тому автор ставить одвічне питання етики: «здаватися чи бути». Автор зазначає, що, якщо людина справедлива на показ, то не зрозуміло, заради справедливості вона така, чи заради подарунків та почесностей. Якщо ж людина справедлива, а її такою не вважають, то користі їй від цього немає. А в людини несправедливої, але яка здобула собі славу справедливої, життя чудове [Платон 2000].

З початком постіндустріальної епохи та розвитком суспільства «надспоживання» це питання отримало нове життя. Зокрема дихотомія між «бути» та «мати» у контексті «суспільства споживання» розглядається Е.Фромом. З переходом до інформаційного суспільства питання «бути» чи «здаватись» актуалізується у сфері інформаційної чи на-

віть політичної «легітимації». Найпростіший приклад: достатньо оголосити себе експертом у будь-якій галузі, бути харизматичним оратором чи талановитим публіцистом та говорити те, що хоче почути потенційна аудиторія, то в очах цієї аудиторії (в умовах соціальних мереж вона може сягати десятків мільйонів людей) такий «експерт» стає справжнім знавцем та професіоналом, до якого дослухаються та думку якого тиражують.

Платон вводить також поняття «ідеї блага» як такої, що надає пізнаванним речам істинності, а людину наділяє можливістю до пізнання. Тобто, ідею блага він вважає причиною знання і пізнання істини. «Пізнаванні речі можна пізнавати лише завдяки благу, яке надає їм і буття, і існування, хоча благо й перебуває за межами існування, переважаючи його гідністю і силою» [Платон 2000].

Поділяючи Всесвіт на два світи – світ речей та світ ідей – Платон об'єднує їх першоджерелом – поняттям «благо»: «У сфері видимого ідея блага породжує світло і його володаря, а в сфері невидимого для розуму – вона сама володарка, від якої залежить істина і розуміння, і на неї має орієнтуватися той, хто хоче свідомо діяти як у приватному, так і в публічному житті» [Платон 2000]. Отже, у Платона «благо», як рушійна сила обох світів, має універсальний характер. Його відображення у людському житті розкривається через поняття «справедливе», «прекрасне», «розумне», які є «прикладними» цінностями і яким необхідно навчати як на прикладі міфології чи поезії, так і природничих наук чи гімнастичних вправ. Обізнана людина – людина розумна, і, як наслідок, моральна та наділена всіма необхідними чеснотами.

Доцільно зазначити, що ідеї суспільного договору, які є джерелом держави, також беруть свій початок в античній традиції. В подальшому вони матимуть велике значення для теоретичного обґрунтування необхідності революції (заколоту, повстання) як радикального шляху розірвання суспільного договору однією стороною внаслідок порушення його умов іншою стороною. У Платона в «Державі» один із співрозмовників Сократа наводить поширену у досократиків теорію виникнення

держави: коли люди вчиняли несправедливо і самі страждали від несправедливості, то вирішили домовитись, бо не було можливості запобігти одному та дотримуватись іншого, що й започаткувало законодавство та взаємний договір [Платон 2000]. Не поділяючи причин такого об'єднання, Платон не заперечує, що джерелом держави є спільний договір між засновниками держави, які об'єдналися для розумного ведення справ в умовах запровадження поділу праці. Таким чином, вже у часи досократиків було уявлення про державу як результат суспільного договору, а в часи Платона вважалося, що розумна (а, отже, благочестива) держава через своїх законодавців має займатись цензуруванням та штучним формуванням певних цінностей у громадян шляхом навчання їх розумному, оскільки за античною парадигмою те, що розумне є добрим та прекрасним апріорі, бо ці поняття тотожні.

Роздумам про природу «блага» присвятив свої твори й Арістотель. Відходячи від ідеалізації та «ейдосу блага», Арістотель трактує благо «як те, до чого всі прагнуть». Тобто, благо розглядається як бажана сама по собі ціль, досягненню якої підпорядковані всі інші цілі. Арістотель будує архітектуру цілей, досягненню яких послугують різні науки чи мистецтва. Він визнає, що найвище благо належить до відання науки про державу. Замість найвищого універсального божественного блага, віддзеркалення якого породжує цінності людини чи спільноти людей, Арістотель розглядає найвище благо як поняття «земної», суспільної, а не божественної природи, а державу, засновану на правильних принципах, як джерело найвищого блага для її громадян. Найвищим благом індивіда, благом, яке само собою є ціллю і ніколи не буде засобом, Арістотель вважає щастя. «Щастя – це щось досконале... (повне, кінцеве) й самодостатнє» [Арістотель 2002]. Не задовольняючись цим очевидним висновком, Арістотель трактує людське щастя як «діяльність душі за чеснотами, а якщо чеснот кілька – то за кращою, найбільш повною і досконалою з них.

Розглядаючи блага-цінності як певну ієрархічну структуру, постає питання про взаємозв'язок цінностей всередині такої ієрархії.

Між цінностями загальними (держави) і приватними (щастя окремого індивіда) Арістотель надає перевагу загальним. Щодо ієрархії суто приватних цінностей, то філософ стверджує, що краще розглядати благо як загальне поняття і поставити питання, у якому сенсі про нього говорять. Водночас таке дослідження викликає незручність, тому що ідеї ввели близькі люди. Автор зазначає, що заради порятунку істини варто відмовитися навіть від дорогого та близького, обов'язок благочестя – істину шанувати вище. Щодо інших благ, автор вважає, що одні з них є необхідною умовою щастя, а інші – корисним знаряддям [Арістотель 2002]. Найвище благо – мета науки про державу, тому що саме держава повинна формувати громадян, найбільш повно наділених чеснотами. Наявність відповідних чеснот є необхідною умовою і для приватного щастя.

Отже, у той час як увага досократиків фокусується на вивченні природного світу, на космологічних питаннях, філософи епохи класичної Греції, у першу чергу Платон та Арістотель, звертають увагу на суспільство та державу, вважаючи, що розумна (справедлива, ідеальна) держава є запорукою особистого добробуту людини. Сократ частково випадає з цієї когорти, хоча Платон в «Державі» й вкладає в уста Сократа концепції побудови та укладу ідеальної держави, але це дещо не відповідає змісту інших сократівських діалогів. Зокрема Сократ скептично ставиться до державного управління чи політичної діяльності. Він вважає, що моральний обов'язок філософа – робити кращим себе та кожного, з ким зіштовхує його доля, а не будувати утопічну державу чи впливати на широкі верстви населення, говорити те, що вони хочуть почути та легковажно оперувати фактами, подіями, концепціями тощо. Саме це, а також моральні імперативи Сократа, на кшталт постулату про те, що краще потерпати від несправедливості, ніж чинити несправедливо, покладені в основу етичної концепції стоїків. Зберігаючи домінуючий погляд античної філософії, що розумне само собою правильне, благочинне, моральне (тотожність знання і морального вибору), кінцеву мету людини стоїки вбачають

у житті в гармонії з природою, житті, у якому утримуються від усього, що заборонене всезагальним законом (розумом) [Diogenes Laertius n.d.].

Стоїки трактують благо як те, що приносить користь. Тому добродійність і пов'язане з нею благо можна трактувати трояко: як те, з чого випливає користь; як те, через що вона проявляється; як те, ким вона здійснюється. Використовується й інше визначення блага: природна досконалість розумної істоти [Diogenes Laertius n.d.]. У стоїків найвищим благом є добродійність. Серед добродійностей первинними є розуміння, мужність, справедливість, розсудливість [Дяченко 2016]. З цього випливає розуміння належних вчинків як таких, на які нас штовхає розум. Особливим є ставлення стоїків до якісних характеристик життя людини. Вони апріорі не засуджують, але й не захочують майнове багатство, фізичну силу чи здоров'я. Ці та подібні до них категорії відносяться до поняття «байдужого».

Діоген Лаертський, узагальнюючи бачення грецького стоїцизму, зазначає, що стоїки все існуюче вважають або благом, або злом, або ні тим, ні іншим. До благ вони відносять такі добродійності як розум, справедливість, мужність, розуміння. Зло є їх протилежністю. Ні те, ні інше – це все те, що не приносить ні користі, ні шкоди. Байдужість розглядається як все, що не сприяє ні щастю, ні нещастю (багатство, слава, здоров'я, сила і т.п.) і як все, що не викликає ні схильності, ні огиди [Diogenes Laertius n.d.].

З цього випливає уявлення стоїків про природну рівність людей (саме природну, а не соціальну), можливість бути внутрішньо вільним, незважаючи на зовнішні обставини. Таке ставлення до природи людини у поєднанні з більш пізнім християнським принципом «рівності перед Богом» заклало підвалини ідей нового часу та французьких просвітників про всезагальну рівність. На практиці це відображено у революційному гаслі всіх часів та народів «свобода, рівність, братерство».

Питання про місце людини у світі, її шлях, сутність добра і зла, моральні орієнтири були предметом дослідження усіх грецьких і римських стоїків. Ці питання об'єднують рим-

ських стоїків з філософами екзистенціалізму ХХ століття. Засновник стоїцизму Зенон запитав Дельфійського оракула: «Як людині жити в світі?». І відповідь на це питання давали усі наступні покоління стоїків аж до Марка Аврелія. Загальним імперативом для стоїків було: «бути безпристрасним, незворушним у ставленні до усього, що відбувається» [Дяченко 2016].

Закони природи незмінні, але змінюється ставлення людини до них. За стародавньою античною традицією цей принцип можна ретранслювати і на обставини непереборної сили соціальної та психологічної реальності – світ людей. Побудову етичної парадигми стоїків завершили представники Нової Стої – римські стоїки. Найперше це Сенека, найбільш відомий римський філософ і мораліст. Філософія Сенеки сповнена трагічно-песимістичним світосприйняттям. У «Листах до Люцілія» (лист ХСІХ) Сенека пише: «Строки різні, а результат один. Відстань між першим і останнім днем мінлива й невідома; якщо вимірювати її тягарем шляху, вона велика навіть у дитини, якщо швидкістю – коротка навіть у старця. Все ненадійне й оманливе, все мінливе, як погода. ... Все мчить стрімголов, і за велінням фортуни перетворюється на щось протилежне, і в такому кругообігу людських справ немає нічого відомого наперед, окрім смерті» [Сенека 2017]. Все життя, як підготовка до єдиного незворотного, що рано чи пізно зрівняє усіх. Водночас Сенека наслідує етичні традиції стоїків, які передбачають мужнє і спокійне сприйняття усіх життєвих метаморфоз та невдач, які неодмінно зустрічатимуться на шляху людини внаслідок непередбачуваної долі. Він говорить про людину як про розумну, добродійну та вільну істоту, яка усвідомила трагізм буття (особистісного й суспільного) і має вистояти в боротьбі за самозбереження [Дяченко 2016]. У ХХХІІ листі Сенека зазначає, що лише той по-справжньому вільний, хто вийшов з-під влади необхідності, хто живе, завершивши життєвий шлях [Сенека 2017].

Філософія стоїцизму була відповіддю на складні та трагічні умови мінливого навколишнього світу: спочатку занепад та надлом

полісної системи елліністичного космосу, що повністю змінювала всі звичні суспільні відносини, потім трансформація Римської республіки в неосяжну імперію. Примирення стоїків з долею – це свого роду відповідь на події. Життя римських стоїків віддзеркалювало стан суспільства. В обставинах, що швидко змінювалися, людина втрачала орієнтири та систему цінностей, а її дії чи бездіяльність мало впливали на грандіозні перетворення суспільства, держави та невблаганний рух історії. Грандіозний масштаб подій пригнічував особистість.

Сенека був першим римським моралістом і водночас вихователем та вчителем імператора Нерона, одного з найаморальніших правителів в історії людства. Марк Аврелій – втілення мрії Платона про філософа-правителя – останній із п'яти добрих імператорів Риму, передав владу своєму сину, який занурив державу в одну з найбільших криз. Не дивно, що в подальшому інтерес до стоїцизму найчастіше проявлявся на зламі епох або внаслідок потрясінь.

В. Франкл у своїй книзі «Людина в пошуках справжнього сенсу» постійно звертається до етичної картини світу стоїцизму з лейтмотивом «Якщо не можеш змінити обставини – змieni своє ставлення до них» [Франкл 2020]. На початку ХХІ століття загострились проблеми людини глобалізованого світу: відсутність довготривалих життєвих орієнтирів, постійна трансформація та зміна професії, способу життя, постійна переоцінка цінностей, свідомо відмова від довготривалих уподобань з метою зменшення будь-яких залежностей, поділ усього на малозалежні один від одного відрізки [Bauman n.d.]. В тій чи іншій мірі вони були притаманні й «глобалізованому» суспільству римської імперії та знайшли свою оцінку в етичній картині світу стоїків. У листі ХХХІІ Сенека пише: «... життя наше коротке і ми самі ще більше скорочуємо його своєю непостійністю, щоразу починаючи жити заново [Сенека 2017]. Пошук внутрішньої гармонії, пошук життя у злагоді із собою та природою є спадком стоїків людству. Імператив Марка Аврелія «Роби, що повинен, і будь, що буде» зрозумілий та прийнятний для

практичного застосування і в індустріальну, і в інформаційну епоху.

Висновки.

Антична філософія заклала фундамент для розуміння цінностей, етики та моральних принципів, що залишаються актуальними і донині. Питання цінностей у цей період пов'язане із пошуком сенсу людського існування. В античній філософії існували різноманітні підходи до розуміння цінностей. Зокрема погляди Сенеки на цінності об'єднували ключові стоїчні принципи, такі як доброчесність, самоконтроль; Платон розглядав благо як найвищу цінність і мету людського життя, пов'язуючи його зі справедливістю як на індивідуальному, так і на суспільному рівні;

для Аристотеля найвищою цінністю і метою людського життя було щастя, до якого прагне людина через свої дії та моральні вчинки. Багато античних мислителів (зокрема Платон та Аристотель) розглядали питання цінностей у контексті політичної філософії, наголошуючи на важливості справедливості та доброчесного управління для досягнення гармонії в суспільстві.

Таким чином, антична філософія зробила значний внесок у розвиток етичної думки, заклавши основу для сучасних досліджень цінностей, моралі та людських чеснот.

Перспективним напрямом для подальших досліджень вважаємо порівняння античних і сучасних концепцій цінностей.

Бібліографічні посилання

- Bauman, Z. (2000). From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. *Questions of Cultural Identity*, 18-35. URL: https://pages.mtu.edu/~jdslack/readings/CSReadings/Bauman_From_Pilgrim_to_Tourist.pdf
- Diogenes Laertius (n.d.). *Lives of Eminent Philosophers*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0258%3Abook%3D1%3Achapter%3D1>
- Giannopoulos, G., Smith, H., Theocharidou, M. (Ed.). (2021). *The Landscape of Hybrid Threats: A Conceptual Model Public Version*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. DOI:10.2760/419776, JRC123305.
- Аристотель. (2002). *Нікомахова етика* / пер. з давньогр. В.Ставніюк. К.: «Аквілон-Плюс».
- Дяченко, М.В. (2016). Етична парадигма давньоримських стоїків. *Культура України. Серія: Культурологія*, 52, 19-28.
- Платон. (2000). *Держава* / пер. з давньогр. Д.Коваль. К.: Основи.
- Рева, Т.С. (2023). Культурні цінності як інструмент гібридних загроз. *Новітні дослідження культури і мистецтва: пошуки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 18 травня 2023 р. м. Київ*. К.: НАКККіМ, 138-139.
- Сенека. (2017). *Моральні листи до Луцілія* / пер. з латини А.Содомора. Львів: Априорі.
- Франкл, В. (2020). *Людина в пошуках справжнього сенсу*. К.: Клуб сімейного дозвілля.
- Хоружий, Г.Ф. (2012). *Академічна культура: цінності та принципи вищої освіти*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.
- Шайгородський, Ю.Ж. (2012). Цінності як детермінанти суспільного розвитку. *Сучасна українська політика*, 26, 219-228.
- Щербатова, Ю.Е. (2013). *Цінності об'єднаної Європи*. К.: Видавничий центр «Академія».

References

- Aristotel. (2002). *Nikomakhova etyka* [Nicomachean Ethics] / per. z davnohr. V.Stavniuk. K.: «Akvilon-Plus». (in Ukrainian)
- Bauman, Z. (2000). From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. *Questions of Cultural Identity*, 18-35. URL: https://pages.mtu.edu/~jdslack/readings/CSReadings/Bauman_From_Pilgrim_to_Tourist.pdf
- Diachenko, M.V. (2016). Etychna paradyhma davnorymskykh stoikiv [The ethical paradigm of the ancient Roman Stoics]. *Kultura Ukrainy. Serii: Kulturolohiia*, 52, 19-28. (in Ukrainian)
- Diogenes Laertius (n.d.). *Lives of Eminent Philosophers*. Retrieved from <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0258%3Abook%3D1%3Achapter%3D1>

- Frankl, V. (2020). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu* [Man in search of true meaning]. K.: Klub simeinoho dozvillia. (in Ukrainian)
- Giannopoulos, G., Smith, H., Theodoridou, M. (Ed.). (2021). *The Landscape of Hybrid Threats: A Conceptual Model Public Version*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. DOI: [10.2760/44985](https://doi.org/10.2760/44985) (online)
- Khoruzhyi, H.F. (2012). *Akademichna kultura: tsinnosti ta pryntsypy vyshchoi osvity* [Academic culture: values and principles of higher education]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. (in Ukrainian)
- Platon. (2000). *Derzhava* [State] / per. z davnohr. D. Koval. K.: Osnovy. (in Ukrainian)
- Reva, T.S. (2023). *Kulturni tsinnosti yak instrument hibrydnykh zahroz* [Kulturni tsinnosti yak instrument hibrydnykh zahroz], in: *Novitni doslidzhennia kultury i mystetstva: poshuky, problemy, perspektyvy. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 18 travnia 2023 r. m. Kyiv*. Kyiv: NAKKKiM, 138-139. (in Ukrainian)
- Seneka. (2017). *Moralni lysty do Lutsiliia* [Moral letters to Lucilius] / per. z latyny A.Sodomora. Lviv: Apriori. (in Ukrainian)
- Shaihorodskyi, Yu.Zh. (2012). *Tsinnosti yak determinanty suspilnoho rozvytku* [Values as determinants of social development]. *Suchasna ukrainska polityka*, 26, 219-228. (in Ukrainian)
- Shcherbakova, Yu.E. (2013). *Tsinnosti obiednanoi Yevropy* [Values of united Europe]. K.: Vydavnychiy tsentr «Akademiia». (in Ukrainian)